

աւելցան՝ ի միտս չին նախարարներու: Ազգաբնակ
նախարարական ոյժը ակարացընել ուզելով՝ շատցը-
նելով անոնց թիւն ի նպատակ իշխանութեան:
Նուրբ քաղաքականութիւն մը՝ կարգադրութեան
գիմակին ներքեւ, որուն հետեւեցաւ նաեւ Ար-
շակունիի նըստմամբ ծրագրողը՝ Արշակ՝ թեկեա-
նախօք ելլել մ'ունեցաւ իւր թոյլը՝ մեռնաբար-
կութիւնը, իւր արդիւնք ինչ ինչ ակարաւ-
թիւններու:

Նախարարութիւններ, որ հետզհետեւ զերար
սպառեցին, նոյն կերպով հոգստերներ եղած էին
նալ միայն՝ «այլ աշխարհ», զորս գիտեք Ազգաբ-
նակ, այլ նաեւ թէ Հայաստանի աւ թէ Եւրո-
պայի մէջ:

Երբ Նախարարութեան եւ Աւստրականու-
թեան մէջ մտածուած կործնելով խնդիրը բար-
ձուի, առաջինին հետազոտութիւն իրենին կը գի-
րանայ՝ թէ եւ ընդհանուր, բայց իր հոգեմէն գերուն
մէջ: Որովհետեւ Աւստրականութիւնը պէտք է
ուսումնասիրել հին գերմանական (germanique)
ժողովուրդներու վրայ, որոնք իւր երկրագործ-
րայր հին ազգերու հասարակ կենդանով աւ-
բարեբրով նման հանգրուաններու վրայ կը
կանգնին:

Գիւղատ անասնութեան ընդհանուր գծերը
նոյն են անոնց եւ Հայոց վրայ: Հայք որչա՛ր ունին,
գերմանք ալ ունին atare. Հայ գիւղացիներ, ըստ
Բանեփոյնի, հոյ ունին, գարի կորուստդէ, ի-
ւրեւելուր կը պատրաստէ (քննիչ. Պատմ. էջ 71, 75).
գերմանք երկրագործն ալ ունի նոյնը (Ֆ. Գուլանժ.
էջ 201). Հայք նշանաւոր սրբորդ են, գերմանն
ցիւղերն ալ սրբորդութիւն կը ստան (անդ էջ 200).
Հայր խաչապարման է, հարստութեան՝ զլեւուոր
աղբիւրն, գերման ժողովուրդը պատուական խա-
չներ ունի (անդ. էջ 204). Հայ իշխաններ երկար

Գուլանժի էջ 188-189: — Վերքին Յիւրոպի եւ
կարգադրութիւնն ինչպէս կը պատմ յարմարեցին, ան-
շուշտ նոյն թիւքուն քաղաքականութեան հեմեւորդ թիւն
մ'են. «եւ ի նմանէ լեւալ պատման ըստ՝ ազգ սերէ յանուն
մեր իւրեանց՝ Ռոմիսան, եւ զառաջին մանկանց զլուի
նահայտան կացոյ ցանէ եւ կարգ ընդ այլ նախարարութիւնս,
զի մի անուանիցին Արշակունիք» (Խոր. Բ. Գր.):

Ֆ. Գուլանժի էջ 266, 272-273. Հմմտ. նաեւ
Միքայելի, agor (արար. յնմ). — Նոյն իսկ կառավարելի
մեր արարքը) բառն հանել նախարար (նախարարութիւն)
կոչումը իր ծագում առաջն սոյգ գրութեանն, ան-
արարարելի միակ մէ կալուածային (արարարելի) սիրապե-
տութեան, իւր դեր՝ արարներն, Յուն-աւ-Յիւ (Յուն եւ
Յիւ) բառին կազմութեան օրէնքով եւ բառն չին եւ բուն
իմաստով: Միայն Նոյն աւ նահ (նահ-ապեմ) բառին սկզբաւ-
կան իմաստ մը պէտք է եմթաղիքն: Բառը իր սկիզբն
արարարարութիւն լըտարիւրէն praefectus բառից հետ համե-
մանալ նախարարութիւնը, իւր «նախարարութիւն» (Բ.
էջ 77, 83) կամ ըստ Նոյն հայի ի նախին եւ գլխաւոր արար-
րներն՝ սպիտին յիշատակութեան եղեպն կամ կարգաւորն,
իմաստով՝ Նախարարել բառն մէջ արդ երգէք ի կրնար
յառաջ զալ առիւթ կամ առիւթ բայն:

Յճմ մանաւանդ Ռոմիֆիկ Սուրբի ի մէջ Մերու-
մանի հարստութիւնը: — Հայք ըստ խաչապարման են,
բայց թիւքանի վիճակ մը չունին իւր հոգին ժողո-
վար:

մազեր կամ գետեր ունին (Փրպ. էջ 395)¹, Սուէլ
ապառախարք ալ իրենց ճակոխն վրայ կը գանգրին
երկար գիւտակներ (Ֆ. Գուլանժ. էջ 206 եւ 252).
Հայք արժանիքով, քաջութեամբ եւ այլ բարձր
յատկութիւններով պատեա կ'ընդունին իրենց
սիրապեմաներն, գերմաններն, մէջ՝ Տառակ,
զինուորական համառ, ճարտարաբանութիւնն է որ
յարգելի ինչնայէ ստորագրան իւր թագաւորին
կամ գլխաւորին (Ֆ. Գուլանժ էջ 212). Հայք
ունին Յունաստէր, գերմանք ունին dominusներ
(անդ էջ 252) եւ այլն եւ այլն: Իսկ զինուորական
արաւետներն մէջ Հայք Հայիկ աւաթ գտնի են: Ի
վեր՝ երեքանդիւնի, մեւում կամ՝ յերիս աւաթն,
(Խոր. Բ. Ժա. — Փրպ. էջ 190, 210) մառս կը
մշեն, ազգական նախարարներ իրարու կուսակից
են եւ աղանապ պատերազմի ժամանակ, շիշք նոյն
է գերմաններու սովորովն ալ²:

Նշանաւոր պատմագէտ մը ֆիւլթէլ զը Գու-
լանժի՝ documentներով կը հերքէ Աւստրականու-
թեան մասին զինքն կանխող քննութիւնները:
Հետազոտութեան (Recherches), 19 տարիներու
անխնշ աշխատութեան մ'արդիւնք, պատմու-
թեան մէջ առնէն աննշան նկատուած բառի մը,
ուրիշներու աշխարհութիւն իսկ չգրաւող կենսերու
կանխող փակ գործն է, որ կը պատկերա-
ցնէ Աւստրականութիւնը՝ քոյրը Հայոց Նախա-
րարութեան, իւր ծագումն են եւ իւր կազմակերպու-
թեան առիւթներն մէջ: Ստուգիւ Հայ մասնա-
նախարարութեան հանգրուաններով Արաւած սոցիւն են
որ պիտի կանգնեն Նախարարութեան պատմու-
թիւնը:

Այս գիտողութիւններն ընելով՝ կ'ուզէի
ցուցնել թէ մէկ միայն Նախարարութիւնն եւ
Աւստրականութիւնը նոյն են եւ Հայ եւ գերման
բարեբրու մէջ ճշմարիտ նշանութիւններ կան, որուն
համազօրիլ լայն ճամբայ մը կը բանայ Նախարա-
րութիւնը քննելու իւր բոլոր գործարանաւորու-
թեան մէջ, այլ՝ թէ առկային բաւական կենսոտ
խնդիր մ'է — առ ի չզոյէ յիշատակարաններու
— նախարարական գրութիւնը հետազոտել այն-
պիսի ծրագրի մը վրայ, զոր գծաւ է Հետազոտու-
թեանց հեղինակը գերման ժողովուրդներու առա-
տական կազմակերպութիւնն ուսումնասիրելու հա-
մար՝: Այսպիսի աշխատութիւնը կը թողուր զա-

Հմմտ. Փրպ. էջ 380, 417, 422, 492, 518-519,
522, 532-533, 536, մանաւանդ 538-539: Խ Նշիւն էջ 15,
33-35, 89-90, 153:

«Leurs pelotons de cavalerie et leurs triangle
d'infanterie ne sont pas formés d'hommes assembles au
hasard; chacun d'eux est composé d'hommes unis par
le lien du sang.

«Նոյն ինքն ֆիւլթէլ իւր առիւթս ունենալով Յու-
կետի եւ կիսիւրի պէս ընաղիք յիշատակարաններ» իւրիւրը
միւնայն գծաւ արարութեան մէջ կը նկատեն. Ce que nous
tenions à montrer, c'est que la question est plus com-

մանակին եւ հանդարտ ժամանակ վայելող ձեռն-
համբերուն Քայլք քանի որ նախարարութիւնը
սերտ աղերս մ'ունի մեր ուսումնասիրած նիւթին
հետ իւր քաղաքական շընչանակին մէջ, աւելորդ
չէ դիտել թէ ինչպէս կը դարձէին նախարարները
եւ ինչ կոպ ունէին թագաւորներուն հետ, կամ
ինչ էր իրենց պէտք Բառասանանցի ընդհանուր
ստեղծիքին այն նկատմամբ յարմար է իմ տեսա-
կէսին:

1. "Չկայ Հայաստանի մէջ կանոնաւոր եղա-
նակ պետական կառավարութեան. թագաւորները
բոտ մեծի մասին թոյլ են եւ զուրկ կառավարչու-
կան ընդունակութիւններէր. երբեմն երկու եւ
երեք ապստանք թագաւորներ կամ պատերազ-
մուհի միմեանց դէմ" ստանկիր անելով իւրեանց
ընդհանուր հայրենիքը, եւ կամ իշխանին առան-
ձին առանձին՝ բաժանելով աղբը եւ հայրենիքը:
յաճախական դահլիճներով թիւններ թագաւորների,
երբեմն ժառանգական եւ իրենք անկանոն եղա-
նակ զահայկալութեան. երկարատեւ պարպու-
թիւն դահի. անկում թագաւորութեան երեքշրջա
անգամ. բացակայութիւն կանոնաւոր եւ հշտական
զորքի, անկանոն եղանակ հարկահանութեան.
անընդհատ ապստամբութիւն նախարարների, եւ
նոյց զինուորաւոր պատերազմներ կամ միմեանց
եւ կամ թագաւորի դէմ, եւսլին: Այժմ յատուկ
գծերը Հայոց ազգի պետական կեանքի նորա բոլոր
շարունակութեան ժամանակ:

Ինչպէս յայտնի է՝ Հայոց ազգը բաղկացաւ
զանազան քնիկ եւ եկամտաւ ցեղերից (տես իմ
յօդուածը Արարի մէջ, 1872 թ.), երես 197—
203, 249—251, 312—319): Այդ ցեղերը գա-
րեւոր ընթացքում փոքր առ փոքր խառնուեցան
միմեանց հետ եւ դոյսային մի ամբողջութիւն —
Հայոց ազգ, բոլոր այդ ամբողջութիւնը շատ երկար
ժամանակ միայն արտաքին էր, քաղաքական էր,
եւ յիշուի՝ թէպէտ հնազանդի դարերից սկսած՝
Հայաստանի եւ Հայոց ազգի վերայ սկսեցին իշխել
առաջ իշխաններն եւ ապա թագաւորները, որոց
գերագոյն պետական իշխանութիւնը ճանաչում
են իւրեանց վերայ բոլոր ցեղերը, բայց ներքին
կեանքի մէջ այդ ցեղերից ամեն մէկը երկար ժա-
մանակ պահպանում էր իւր զատկան, ինքնուրոյն
դոյնքի վերջը գրեթէ իրեն մի առանձին քաղա-
քական մարմին: Իւրաքանչիւր ցեղը ամփոփուած
նստած էր մի առանձին եւ բաւական ընդարձակ
երկրի վերայ եւ կառավարում էր իւր ցեղապետ-
ներով. եւ մի այդպիսի անշտառած գրութեան
շատ նպատակ էր Հայաստանի աշխարհագրական
դիրքը, բաժանուած բազմաթիւ լեռներով, որը
ամեն սակաւ բաւականին տրեղում են եւ փոխար-
ջում են իր ցեղի ցեղերի միասնութիւնը: Յեղա-
պետները, որը յետոյ նախարարներ կոչուեցան,
շատ մեծ գէր էին խաղում պետական ընդհանուր
կառավարութեան մէջ, իսկ իւրեանց նախարարու-

թեան, այդպէս կալուածքի կամ գաւառի մէջ եւ
իւրեանց ցեղերի վերայ նորա վարում էին գրեթէ
անսահման իշխանութիւն, վասն զի՝ որպէս պարզ
երեւում է մեր պատմագրութիւնների մէջ մնացած
սեղեկութիւններից՝ նորա ժողովում էին հարկը,
վարում էին գառառասանը, պահում էին սեփական
զորք, եւսլին: Այդ իրաւունքները եւ արտառու-
թիւնները հետզհետեւ դարձան ժառանգական եւ
անցնում էին հորից որդուն, բաժանելով շատ
անգամ երկիրը աւելի մանր մասերի, եւ այդ հզոր
նախարարների քաղաքական կախումն երկրի ընդ-
հանուր միասնութիւն (միասնեան իշխաններից եւ
յետոյ թագաւորներից) շատ թոյլ էր եւ արտու-
քին, եւ արտայայտվում էր զիստարպէս հե-
տեւեւ երեք պարտաւորութեան մէջ:

1. Քրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր
տալ թագաւորին հարկաւոր ժամանակ, օրինակ՝
պատերազմի միջոցին, զորք որոշեալ քանակու-
թեամբ, թափաղանստանաւոր իւր գաւառի բնա-
կիչների համար, պահել այդ զորքը եւ հաշուել եւ՝
եթէ կարելի էր՝ անձամբ կատարել զորպետի
պաշտոնը: Եւ ահա՛ այդ առաջին գուշկերից կողմ-
վում էր Հայաստանի ընդհանուր պետական զորքը
արտաքին թշնամու դէմ պատերազմ վարելու ժա-
մանակ (նշելէ [Թեոդորա, 1861 թ.], երես
112—113 [նորոշանքի վերեւից 1843 թ.], եր.
251 եւս, Յովհաննէս կաթողիկոս [Մատթեոս 1853
թ.], եր 93, 97, եւսլին):

2. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր
վճարել արքունի գանձարանին որոշեալ հարկ
(Թովմա Արծրունի, Կ. Պոլսի 1852, եր. 58):

3. Իւրաքանչիւր նախարար պարտաւոր էր
մատուցանել թագաւորին ընտանքի գահը բար-
ձրանալու ժամանակ, եւ նորա ու նորա զուակ-
ների հարսանիքի ուղեթով:

Բոլոր այդ պարտաւորութիւնների զանցա-
ռութիւնը համարվում էր ապստամբութիւն եւ
քաղաքական մեծ յանցանք եւ թագաւորները շատ
անգամ զենքով սորպում էին նախարարների
կատարել իւրեանց պարտաւորութիւնները (Թովմ.
Արծր. եր. 310, 317, եւսլին): Նուեւ այլ պատ-
մագրութիւնների մէջ: — Հմմտ. Մ. Գոյն ԹՂ.
էջ 8—10:

Այդ հզոր նախարարները իւրեանց հզոր
գրութեան շնորհիւ, մի գրութեան որ պատմական
իմն վաւերացումն ստացել էր, դարձրու ընթաց-
քում, վարում էին գրեթէ անսահման իշխանու-
թիւն իւրեանց գաւառի ներքին գործերի եւ կա-
ռավարութեան մէջ: Նոյն կառավարում էին
իւրեանց ժողովուրդը աւանդական կամ ժողո-
վրդական իրաւունքով եւ հին սովորութիւն-
ներով, երբեմն երբեմն նոր կառաքութիւններ
անելով կամ քանաւոր պատուներնով եւ կամ
գրաւոր հրամաններով: Բայց այդ քանաւոր կա-
ռաքութիւնները եւ գրաւոր հրամանները չէին
կարող պարտաւորեալ օրէնքի զորութիւն ունենալ
յալըրդոց նախարարների համար, որը լիազոր
իրաւունք ունէին խափանել զոչա կամ փոխել,
եթէ հարկաւոր էր այդ:

plexe q''elle ne semblait, qu'on ne peut pas la traiter
à la légère et en passant, et qu'il faut faire l'attention
à beaucoup de faits de diverse nature avant d'essayer
de la résoudre p. 515.

Եւ որովհետեւ իւրաքանչիւր նախարարական կողմածքը կամ նախարարութիւնը ներկայացնում էր բաւականին ընդարձակ գաւառ, որդի տահմանները էին բոս մեծի մասին բարձր լինելով, եւ այդ լեւծները խափանում էին դրացի գաւառների բնաւ զարթոյնը մէջ մտնաւոր հաղորդակցութիւնները, մանաւանդ որ չլային յարմար ճանապարհներ, ուստի գաւառների բնակիչները մնում էին գրեթէ բոլորովին անշատառած միմեանցից, եւ մի գաւառի աւանդական իրաւունքը եւ իրաւաւանկան ուղղական սովորութիւնները, մինչեւ անգամ խոփակութեան լեզուն (բարբառ), շարքեր եւ այլն, բաւականին տարբերում էին միւս գաւառներից, կրեւելով իւրեանց մէջ ինքնուրոյն յատկութիւններ: Այդ պատճառով եւ մի նախարարի քանակութիւնը գրաւոր նոր կորգադրութիւնը հաշուէ թէ հաշարից մին անգամ անցնում էր միւս գաւառը եւ ընդունելութիւն դառնում այն տեղը:

Հայկական պետական այսպիսի ուստական (ֆեոտալական) կազմակերպութեան պատճառով կենդրոնական գերագոյն իշխանութիւնը արտադրանքով եւ միայն արտաքին կերպով, Թագաւորին բոլոր հրամանները եւ կարգաւորութիւնները վերաբերվում էին անմիջական ու թէ ժողովրդին, այլ նախարարներին, որք կ'ստար էին տնտես իւրեանց գաւառների մէջ, ուստի նոյա կարող էին պարունակել իւրեանց մէջ միայն որ եւ իյնէ արտաքին, ժամանակաւոր բարեկարգութիւններ կ'ան հրահանգներ, եւ ոչ թէ արմատական վերանորոգութիւններ, (Մ. Գօշ. Յօշ. էջ 12—13):

Ահա ամփոփ նկարագիրը վարչական երեւոյթի մը, որ նոյն էր իւր բոլոր տեսողութեան միջոցին. այս երեւոյթին պատճառները հետազոտելն, ինչպէս ըսինք վերեւ, պիտի բացարար նախարարութիւնը եւ աւելորդ չէ՝ կրկնել թէ ֆիւսթէլէ գրաւութիւնը միայն, ամէն պարագայի մէջ, կրնայ տալ լաւագոյն բացարարութիւնը. եւ նոյն հեղինակին աւատականութեան վրայ բաժն իրաւներ եւ բազմալոյն իշխանի հետազոտութիւններն արդէն բաւական լոյս կը սփռեն հայ-ուստականութեան ալ վրայ: Որովհետեւ ֆիւսթէլն ոչ թէ Միջին դարու մէջ կը հետապնէր Աւատականութիւնը, այլ Ցօփոտոսի եւ Կեսարի հնուէրեան մէջ, այսինքն՝ ճիշդ այն տանն, ուր գերմանական ժողովուրդները գլու հաւատարմ գերունդն էին իրենց նախնեաց, հարուցաւ ցոլացուցին իրենց հին բարբերուն: Գերմանական ժողովուրդները իբր ելլեալորէն իշխող դասակարգ անկարելի էր՝ որ հինական տարբերութիւններն օւնենային այսպիսի հնուէրեան մը մէջ, ուր ճիշդակ հանգիստութիւններ եւ նոյնութիւններ կը դիտուէին միեւնոյն կամ նման կենցաղի վիճակած ազգերը եւ ժողովուրդներու վրայ: Աւելցնենք մեր այս գիտութիւններուն վեր եւ մեր բոլոր բազմապատկութիւններուն (էջ 181) վրայ այն բանասիրական եւ ազգագրական քննութիւնն՝ իսկ, որով Վ. Ա. Լաւնաշարեանց քննախնայապէս կը ցուցնէ Միւնենաց աղբիւրը Գերմանաց հնու Այն քննութիւնը Միւնենաց վրայ մասնաւորաւ՝ ծագումով կը նշանակեն գերմանները, Հայաստանի

ժողովրդեան մեծ եւ նշանաւոր մէկ մասին հետ, իւր ցուցմանըներէն՝ «հետեւի թէ» կամ գերմանացիք ժամանակ մի կացեալ 2600 ամբ յառաւադայն՝ անցին ապա յերապիս, կամ թէ՛ խաւնեալ ընդ բոլոր բնակիչ երկրին հայացուն, 1. Ըահհաղարեանի ուսումնասիրութեան տեսլիւնն իսկ, անշուշտ, բաւական է բացատրելու հաստատելու այն նմանութիւններն ու նոյնութիւնները, որոնք կը տեսնուին հայ եւ գերման հին ժողովուրդներու բարբերուն եւ կառավարչական ձեւերու վրայ: Ինչ տեսութեամբ ալ քննուի, նոյն եղբակցութեան պիտի յանդիմ. նախարարութիւնն եւ Աւատականութիւնը տարբեր կազմակերպութիւններ չեն կրնար ըլլալ՝ իբր շատ կարեւորական կամ հոգոյքին ծագումն անհնգը հաստատութիւններն:

Նախարարական գրաւութեան հետազոտութիւնն եթէ շատ դիւրին չէ, գոնէ բաւական դիւրութիւններ կան ուսումնասիրելու համար նախարարութիւններու քաղաքական շարժումը փարպեցու եւ նշիշի պատմական գեանին վրայ: Այս երկու պատմագիրներու տեղեկութիւններն, յիշուելով, զլեւտարարք երկու նախարարութեանց (Միւնենաց եւ Մամիկոնեանց), հետեւաբար անոնց գործակից նախարարութիւններու քաղաքականութեան շարժը կը դառնան. բայց այս քաղաքականութիւնն միւս պիտի ինչորի մը հետ կապուած է, ինչպէս եւ Այս գաւանց պատերազմը, որ անկարելի է մէն մի գեղաքին մէջ շտեմել նախարարներու կառավարչութիւնը:

Այդ՝ կարեւոր էր համարժեք, կարելի կապին շափ լայն շրջանակի մը մէջ ուսումնասիրել Ե. Գաւառն մեծ շարժումին մէջ երկու (Միւնենաց եւ Մագմիկոնեանց) ջրաւ որ եւ իրարու հակառակ հասանքները: Ասով ոչ միայն կ'ըմբռնենք բոլոր նախարարութիւններու ճակատագրական գերն հայաւ քաղաքական կեանքին մէջ այլ մանաւանդ Այսրգանանց պատերազմին բնութիւնը կարելի է մեկնել Մամիկոնեանց եւ Միւնենաց բաժն գիրքին մէջ երկրի այն շարժումին հանդէպ:

Գ Լ Ո Ւ Ռ Ի Ե

Ս Ի Ի Ն Ի Բ

Մարզկային տարբեր շեղերու տարբեր նկարագրներուն սկզբնապատճառներն են երկրագործի տարբեր գոտիները, իսկ անդադրութիւնը, որ Բազմապատկութիւնն, ազգերու քաղաքական եւ կրօնական կեանքը կը շնեն եւ կը դրոշմ անոնց վրայ իւր կնիքը, միեւնոյն գոտու վրայ կը ստեղծէ անոնց համար յատուկ բարք, սովորոյթ, կենցաղավարու-

Յ Օրբէլ. Ա. էջ 29. Գ. Հատարբերական եւ դիտարկան Այսրգանեան քաղաքական Միւնենաց, ուսումնասիրութիւնը, ար ձեռնահատկութեամբ կը խօսի Միւնենաց ծագումն: Այսրգանեան եւ այլ կարեւոր կեանքու վրայ ազգագրական եւ տեղագրական տեսլիւններով: Եստակ է որ մեր գիտուն ժողովուրդներն կ'որոշուայ երկուց զոտուր՝ Ահաբէն ինչի մը էր... եւ անոր արտա յաւանդարտ ինչպէս եւ հաւանէ ինչի պարզութեան հոգով մը (անթ էջ 8): Աւատարկիւն անքի մանրամասն տեղեկութիւններուն պիտի հմտանային հին եւ արդի Միւնենաց նկատմամբ:

թիւն. այսինքն տեղագրական յարուկ նկարագիր մը: Տեղագրութեան այս ազդեցութիւնը ստուշ գիտած իրողութիւն մ'է: Հայտաւորանի նկատմամբ, Հովնաթիւն, դաշտեր՝ Զարիք կամ օտարի՝ ինքնին կը մշին բնիկները հող մշակելու, արդինք՝ արմատիկ արտադրելու համար. ստանք են երկրագործ ժողովրդականը: Տափարակներու եւ դաշտերու բնակիչներուն կենցարը մոռնէ կախում եւ իսկ առնել, որ բարձուրեւն պիտանաւ են, լեռներուն մէջ կը բնակին, անտաղելի կը արարենք դաշտայիններէն. անոնք լեռներու բնորոյս բերքերու շահագործութեամբ կ'ապրին, արտադրով կ'արածեն իւրենց հատերը, բնականէն տրեւելու միտում մը կը դնան դաշտացիներու վրայ, ինչպէս իրենց լեռները՝ դաշտերու վրայ, լեռներ՝ անկիւն տղի մը կը շինեն լեռնայիններուն մէջ. անոնք իրենց տաճարներուն պահպանութեան եւ ինքնապաշտպանութեան համար ինքնապաշտպանութիւն մ'ունին ապագային ընդունակութեամբ մի՞տաւան. լեռնայի այս բոլոր յատկութիւնները կը պարտաւորեն այն ժողովուրդը, որ մոհաշուքի Գեղի տնայարար պահելու իւր գիրքին թաղը Երեմիան եւ բողոքական ինքնորոշումութիւնը — երկիրը, բարքերը, բերքերը (արտ) հաւաքողութեան, հաստապիւնները, գաւառաբարրաւորը, եւն ենք լեռներու ազդեցութիւնն աւելի անսովորակ նկարագիր մը յերեւան կը բերէ լեռնային գիրքը անցնող ցեղերու քաղաքական կենցարին մէջ: Տեղագրական պատմութեան մէջ ոչ մէկ լեռնային ժողովուրդ կործանուած է իւր բնիկ տիրապետական ոյժը, ինչէն ոչ արտադրող անհամեմատելի եւ աննկնելի զօրութեան մը հանգեալ. որովհետեւ լեռներ անկախութիւն ձեռք բերելու բնական ստատորեն են: Հայոց քաղաքական կենցարը միշտ լեռներով շարժուած է:

Միւսին՝ նախարարական կենտրին այս գլխաւոր եւ հզոր տարրը՝ լեռնային աղբալի մը ապի բարւոյն անձանք են: Միւսեայ տեղագրական գիրքը, ուր նշանակելի է մանաւանդ իրենց Պարսկաստանի մասաւորութիւնը, որ Երասխով միայն կը բաժնուի անկէ, քաղաքական յարուկ լաւ եւ բնական ուղղութեան մը հետեւելու օտրկած է Միւսեական նախարարները: Անմոռաց Զահաղպարեան, որ անձամբ պատած քննած է այն վայրերը, կ'ընէ թէ «Միսական է երկիր լեռնային. գերեզ հինգերորդ մասն աշխարհին դառնէ լեռները բարձրաբերձը անմար անմայելիք եւ անբերք, այլք զաղաքաբաշ մշտագաւոր անասաւթ: Ահնէ խոխուք եւ ծանկը լեռնային ինչեղանիսն տեսողաց զանգուշուք երկրի միջնգեւ, ըստ Սուրբ զրոյց, տակալին անբերելոյթ էր եւ անպարտաւոր... 2րդ գրեթէ ամենեւին դաշտացիներն ի Միսական, եւ որք ենն ի Միսան եւ այլք» ի լեռնադաշտոց համարեն, (Օրբ. Ա. էջ 8—9. — Հմմտ. Խոր. Ա. Ժա):

Այսպիսի երկրի մը մէջ եր որ կազմանշտը Միւսեայ 4 մեծ եւ անտուկն, (Խոր. Բ. Ի) առհմն քաղաքական կենցարը, անոնք ծագումն ու զարւգացումն փառաւոր եղան (Խոր. Նոյն տեղ. Օրբ. Ա. Ժա) եւ անկուսմ, որ մերթ լեռն մերթ կը պատուարայ այն տաճարն զառաջնութեամբ խափանել՝ նոյն իսկ յեղալին ընդունի վանագին ենթապը:

կելով (Քուզ. Գ. ԺԸ. Խոր. Գ. Իբ), իւր բոլոր խժուած կողմերով իսկ չըրցաւ հակակշիւ անոնց փառք (Օրբ. Ա. Գ.) փառք մը, զոր իրենց քնաշխարհն կը ստեղծէր իւր «Գաւառմիւր, Լայնեղան, Գեղաբաշ, Ծնունդին համար, քայլ հնարապետութիւն, խորագրութիւն, նենգամտութիւն եւ այլ մտային ինքքեր, մանաւանդ ուսումնասիրութիւն, քաղաքութիւն, աշխարհակալութիւն, որոնցմով կը ներկայանան մեզ այս նախարարութեան բոլոր երեւելի դեմքերը, արտայայտութիւնն են Միւսեայ բովանդակ երկրին:

Երկրի այս անկախ գիրքը՝ խորտ քնաւորութիւն մը ստաւա Միւսեայ, որ միշտ անկախութեան կը ձկտէր. Յանուարութիւն, իշխանութիւն, գահերիցայութիւն, նախարարութիւն, մարզպետութիւն, թաւաւորութիւն իրենց բոլոր շքեղութեամբ պերճացաւ սխական բարձունքներու վրայ, այն «նախնի եւ Գալիլ ամրոցներուն մէջ, «որ ի մարդկան հնարից հեռացնաւ են, քայլ միայն թէ Տէր մասնեցէ» (Օրբ. Ա.): Բնական ամաւրները ձեռակար բերքերը բազմաթիւ շարքերով անտառն ըրին այս երկիրը, միշտ կենդանի պահելով այն տղին, որու վերջին ներկայացուցիչն եղաւ Գաւառմիւր (ԺԸ. Գ. Ի):

Այս գիրքին մէջ բնական ուղղութիւնը քաղաքական գործերու մէջ բացարձակ չէ: Միւսինք ընդհանրապէս Տիրաւոր կը յարին, այս քնական էր. քայլ միշտ արտաւանակուածութեան, սպասմամբութեան վիճակին մէջ:

Գալիլ ի Տիրաւոր Միւսեայ միտումը բացատրելու համար, ըստ իս, Տարակար ի հետաքրքիր կենտրոն միւր գնել:

Եւ ինքին խաղաղութիւնը: Միւսինք խաղաղ պահելու կ'աշխատին այն իրենց երկիրն եւ ստոր համար բան մը չեն ինչոյր. այս պարագային մէջ անոնց համար նշանակութիւն չունին նախարարական ուրիշ տաճարն. կը վտանգեն հայ ժողովուրդեան բարորութիւնը, նոյն իսկ կը գաւառանեն Հայաստանի թաղաւորն — Պատմական օսկեղնիկ հաստուն մը, որ հակառակ ուրիշ պատմածներուն, զօրաւոր յայտնութիւններով գուրս կու գայ մասնաւորաբարն. անկիւնէն՝ Սեզն Տրգաւոր ծիւրանոյն վերնաշրջանը պատկերացնելու, ի վեր կը հանէ այն ուղղութիւնը, որուն միայն միշտ հաւատարմիկ եղան Միւսինք իրենց քաղաքական բոլոր շարժումներուն մէջ. — «Իսկ թաղաւոր Տրգաւոր յետ հաստացն ի Բրիտան, ամենայն աւաքիտութեամբ փայլող միջնէ ցլխանան արի ծիւրակ թեամբ: Այլ քանիչ շարք անմար հրամանաւ Հապայ խորհեցան ապանանք զՏրգաւոր, եւ փրաւնիւմ անբերի վտապաշտութիւն հասարակ յայտնութիւն Հայոց յարում խորհրդի լեռն էր եւ Միւսեական»:

Եւ Վիքի զուրկ չէին այս քնական տեղան: Միւսեայ գաւառը երեւելի դեմքեր կը ներկայացնէ Սահակայ, Բերեկի եւ այլ մեծանն եւ երկրի օգտակար գործերու մէջ (Օրբ. Ա. — Միւսեայ էջ 7, 14): Գ. Ա. Հանգաւորեան օգնականն կը վկայէ թէ «Մեր եւ կոնայք նոցա սիրեն զղեւհահաւութիւն. իսկ քաղաքութիւն բաշէ երկրորդ զղեւհ հասարակութիւն յալով են առ նոցա կար. տանիւթ» (Օրբ. Ա. էջ 25):

պանն Տրգատայ... Բայց ոչ գիտեր թագաւորն թէ քանիք կամ մէջ իցեն. վասն որոյ զանեկեալան զայն Տարցաւորն, եթէ իցէ ինչ ի Գրաւն արարաւ այսպիսի խորհուրդ: Կա իրեւ լուաւ: զահի Տագաւորստանի լինէր, եւ ուրացաւ... Բայց ինչն թագաւորն ոչ առնելով գուէ, հետեւայր յարեւմտաւ կոյս, մինչեւ ի գաւառն Եփեղաց, ահի տուեալ լիցին այնրիկ: Եւ քանիք թագաւորէ կէն ի խորհրդին, ամենք զինի նորա գնալին. մաւառն ուղարկ Սիւնեաց կողմն, որտ առաւել նրաւմալութար Եղեղայ լինին, վասն այնպիսի խառն խաղաղութեան մաւառն. որք եւ ի յորս երեց երբեմն ընդ թագաւորին լինելով, յորչ եւ ի Խոյնաւ լինի Բաբարըն, որպէս թէ յանգուտ ուստեք գիտեալ պատահեաց նետն: Երբ Տրգատ չէ մեռնիք այն նետի սակարկի ինչ վերքն, զաւանաններէն մին՝ Սենեկապանն արքայան զեղեմահն եւ վախաւանէ. որ յետոյ յայտնի եւ 167. շմմա. 272): Տագաւորն եղբորական խորհուրդին գործադրութիւնը շատ քաջալիրէր շեղաւ. Հայաստանի կրօնական ինքիրներուն համար, թէ եւ եւ իւր յաջորդներն արեւելով շարունակեցին ոյժ տալ իրենց ընդհանր: Եղաւս կրցաւ վաճառն տալ Սեգ թագաւորի մէջ կեանքին ինչիկերէս գաւառով, սակայն թէ չկրցաւ. «միասնագած» անգրէն զուսպալաւորութիւն հաստատել յաշխարհին Հայոց, զիք անվար չմտնուց գաւառն խորհուրդին զվաւոր գործողները, նուաճելով ուրիշ նախարարութիւններ եւ անոնց ուժով քարկարաց Սիւնեաց տունը — Կաւառեաց եւ զալք նախարարացն, եւ փոխանակ զաշխարհ մաստունելոյ՝ Սպարապետ կայսրոյց հաւատարմութիւն զվաղեցան (Ա.) Սիւնի (346 — 363) եւ նմա յանձն արարեալ զՀայոց, (Խոր. Գ. Ժ. — Գաղաթի յոյն անգ.)

Սիւնեաց համար Պարսկաստանի պէս զորաւոր զարդիւ մը մը թէ ոտնադուր ըլլաւ, այլ մասնաւոր վարձատրութիւն տրուանով Հայաստանի զինուորական ուժին, ամեն նկատում կը գերազանցէր. հոգ չէր որ Եղաւս ի կրօնական գիմակով քաղաքական գիտումներն ալ իրագործում էին, հոգ չէր որ իշխանն Սիւնեաց երբեմն Լուսաւորչի գործակցած ըլլաւ, եւ ուրիշ մէջ՝ զաստի՛ հեծնապետական քարակրօն հետեւէր (եղիշէ էջ 48): Այսպէս Սիւնիք կրնային տեղի տալ Տիգրանի գիտումներուն, նոյն իսկ նուրիս իրենց երկրներուն մէջ թաղաւ հեծնապետութեան (Օրբ. Ա. Ժ) — զոր արմատաւ ինչ ընելու համար Մեծաւոր իւր առաքելութեան ամենին թարմ. եւ ամենին կորովի ոյժը նստիւրդ. — աւելի եւս գիտի կը զայսին հայ-պարսկի քաղաքական ինքիրներուն մէջ պատարմաւորութիւն:

2. Տիրապետելու ոգին: Նախարարական կամ առնուաբարական աշխարհներուն մէջ տիրապետելու նուաճել տեւէ շարժաւորութիւն տիրող օրէնք մ'է կարծեմ. ուժի առաւելութիւնը, զիրքը, քաւական եւ տկար մը, ըլլալ անհատ, ըլլալ ժողովուրդ, նուաճելու համար: Սիւնեւ հիմայ Արեւելքի այն ան-

կրններուն մէջ, ուր գեւա կը շնչէ կնի օրէնք յառաի կը պատահին, մինչեւ իսկ տրուանու խոգ ժողովուն եւ արքիւնը տիրապետելու իրաւա քաւառմանուն: Սիւնեաց երկրին բնական գիրքը չէրդ այն աստեւ ծնաւ տիրելու ոգին Սիւնեականներուն մէջ, երբ Սեթի Սիսակ իբր ժառանգութիւն առաւ (Խոր. Ա. Ժ) Միջագետքը, որ կը յցուի Գեղամայ Երմեղեքին, Երմեւ եւ Կար գետերուն շրջափակին մէջ: — Ջուրքի Գաղթի միւնեայն ազաւ մէջ մաւր կազմած է Սիւնեաց: — Բայց որովհետեւ բնաւ զիծ սահմաններ ամբարտակ կը կանգնէին Սիւնեաց յոսարաւորներն ուրիշներուն վրայ, զահելով հանազեք ներքին ինքնուրոյնութիւնը, բաժնուեցան իրենց մէջ: Մեծ Սիւնիք, Փաթր Սիւնիք, Հայիպաւոր, Սիսակներ, իշխանաւոր քանապան յորթմաւորներ, մանր մասերու բաժնեցին Սիսակի ժառանգուութիւնը:

Սիւնեաց կրօնական իշխանութիւնն ալ քաղաքականին պէս տիրող բնութիւն մ'առաւ. երբ Ս. Սահակ «ի նոցանոց իսկ վարդապետն» (Կորն. Կարկապոտն անհնազաղք միւնեայն ազաւ տաղաւած ծնունդը՝ Անահիւն, որ «եկեալ նորոգեաց զերկոտաւան գաւառ մեծավեցանի զաւաղանի իւրոյ» (Օրբ. Ա. Ժ) Ասի փառք է այն ձգաւորն, որ շափազանց երկարով սինաւորն եւ յաւանիցեց Սիւնեաց Աթոռը. ինչ գիրք որ բանց Սիւնեաց նախարարութիւնը Հայոց Արքունիքի հանգեւ, միւնեայն գիրք բանց իրենց Մեծապետութիւնը Հայոց Հայրապետութեան հանգեւ: Եւ իւր առաւելութիւն՝ Սիւնեաց Աթոռն իւր ընդգրկումներուն հիմ իւր բանին, անուշաւ, առաքելական յաջորդութիւնը Բարթողիմէոսն հաստատուած Օրբիկան միշտ կը շնչուէր զայս, — «նախ քան զամենայն կարեւոր եւ յոյժ պիտանի էր ինչ զայս իսկ ցուցանել» թէ քան զՀայաստանեաց նախահաւատ երեւեցան որպէս (Օրբ. Ա. Ժ) — եւ իւր պատմութեան ամեն երեւին մէջ կ'ընայ Սիւնեաց Աթոռն տիրապետական շարժումներն, որոնք անգրաւ չմտնուցին Հայոց կաթողիկոսութիւնը, նոյն իսկ զայն վառագելու սպառնալիքով (անգ. Ժ. Ժ. Ժ. Բ. Ժ. Ժ. Ա. Ժ.): Սիւնեաց Գաղթին ալ իւր Աթոռն հետ կապուած հաստատութիւն իրկան եւ տիրող յաւաքիմութիւն մը ցուցուց իւր Տոյապալ ներկայացուցիչներով:

Այս ամեն յառաջագումներուն մէջ գերազանց գեր մ'աճէ երկրին բնական գիրքը այն «արմատական հաւաքուրդը (եղիշէ էջ 57): Բաղաքական իշխանութեան յառաւելութիւններով կը յաւանի կրօնականն ալ. այնպէս որ Սիւնիք միշտ ծայրայեղութեան մղուեցան. անոնք բոլոր առաքելութիւններն իրենց յաղթանակներով ծայրայեղ են. անոնք բոլոր մուլութիւններն իրենց յիշատակներով՝ նոյնչափ ծայրայեղ են: Իսկ անոնք՝ որ միջին շաւիղ մ'ընտրեցին այս «գաղա-նախարար, վարդապետ, ճիւղապետ» սահման գործ իշխանութիւնը մէջ, շատ քիչ են թուով, եւ հազիւ փուշեղաւ եւ գծիկներով մէջ ծլած

1 Սիւնիք ի վաղուց կը վարէին արքէն Երեւնեան բնակի հրամանատարութիւնը (Օրբ. Ա. Ժ. էջ 64):

1 Օրբ. Ա. Ժ. Սիւնեւ. ինքնաւոր Հնախար. Բ. էջ 127, 128, 373. — Գ. 87-88, 247:

վարդի եւ շուշանի նմանութիւն մ'ունին (Օրբւ. Ա. Ժր)։

3. Միւսնայ երկրին գրեթէ սահմանակցութիւնն Պարսկաստանին, ինչպէս ըսինք վերեւ. — Նախարարական կամ աւատական գրութեան մէջ՝ զբացութեան կամ սահմանակցութեան ինչորքը մեկնէն զորաւոր պատմաւն եւ իւրացեալիւր Ցառնաւորական վիճակին որոշ կերպարանք մը տալու։ Այս փոքրիկ կառավարութիւնները գիտեն իրարու աւելին շարք, եւ այն՝ որ մեկնէն զորաւորն է, իւր կամբին համամաս կը գործածէ միւսներն՝ նոյն իսկ բունին։ Դրանակցութեան, պարսկաստանութեան, ասպատակութեան գործերու մէջ՝ զորաւորին սլոք կը կազմեն իւր զրադնները։ Սահմանակցութիւնը միշտ պետութիւններու յարաբերական բարձր գործողութիւններուն վրայ ազդակն կը տրեւ, եւ Միւսնայ, թեպէտ զորաւոր նախարարութիւն մը, թեպէտ անկախութեան շուշանով սիւսացող մը՝ անմասնակի բարձրանցներու վրայ՝ վերջական առկէ ժամ էր Տիրոսին քան Բիւզանդիոսին։ Այս բնական մերձաւորութեան մէջ Միւսնայ պիտի շնայային հաշա մնայ Տիրոսին հետ, Դրեքը պահանջն էր այս եւ ազգակը Միւսնայ քաղաքաբնութեան։ Մեղուշտ միւս կողմէն Դուռնալ կը ճանշար թէ ինչպիսի սլոք մը կար իրեն զրադն բարձրանցներու մէջ եւ շահէլ կ'ուզէր զայն՝ իբր առաջին քողմ էր Հայաստանը նուաճելու, եւ հաւանաբար այս էր զիսուար պատմանը՝ որ զահմանակցներու մէջ միշտ բարձր տեղ մը գրաւեցին Միւսնայ։ Բայց ասորը ոչ կը հրապարակէին, ոչ ալ Հայաստանը տառնէր իր մտանքն, իրենք կ'ուզէին թաղաւորել։ Վաստիկ շահն ալ այս եղաւ իւր բարձր խանդակութ պարսկաստանութեան մէջ։

Միւսնայ գիրքը Բիւզանդիոնէն ալ գնահատուած էր. միշտ մասնաւոր համակցութիւն մը կար Պարսկան մէջ գեպի իւր այս նախարարութիւնը, Հնարամիտ Միւսնայ ասեկ ալ օգտուեցան՝ առանց բռնուելու հռոմէներու քաղաքական ցանցէն։ Միւսնայ Բիւզանդիոն կը նային ընդհանրապէս այն առանձն, երբ անբաւականութիւն մը կը զգան, զգագահութիւն մը կ'ուզեն արտայայտել Դուռնա։ Բիւզանդիոն ինչպամիտ կը գիտէր այդպիսի վայրկեաններն եւ փայլուն պատուով կ'ընդունէր պարսիկ բաժնին զգագահները՝ մանաւանդ Միւսնայ զգագահները։ Պարսկան այս ընթացքն իրապէս չէր համապատասխաներ այն քաղաքականութեանն որով նա կ'ուզէր որոտ իւր գագահ զարնդները՝ ակարացնելուն համար Պարսից սլոքը. որովհետեւ Միւսնայ՝ կայսրութեան կ'ապաստանէին միայն իրենց շահ հուն համար։ Բիւզանդիոնի հոյակաւորութիւնը կը գործածէին ծիշչ այն նպատակին, որով Լաչինը զգայի ընել կու տային իրենց անքի կամ ընդհակառակը հաշտուելու միջոցներ կ'որոնէին. ասի ստացչ պատարնք մ'էր կայսրը ծրագրորենքուն։

Քանի որ նշանաւոր գէպներ բաւական են ցուցնելու Միւսնայ օւղղութիւնը.

Միւսնայ իսկապէս «իմաստան» Անգովիլ (Բուզ. Գ. Իս), Մամիլիոսնայ փնտա (անգ. Ժա), երբ արարուեցաւ ընդհարիլ «իմաստան» Լապուսին հետ (Բուզ. Գ. Ի.), Միւսնայ Թեոդոսի կ'ապաստանի,

անշուշտ Թեոդոսի զորաւոր Ցուն մ'իւր կողմ շահելու համար էր որ բարձր խտրմաններու հատուց Անգովիլ՝ իբր Պարսից զորակն։ Արգ՝ Անգովիլ ծանր շարժանքով մը՝ կը գիտէ «յայնարհ Լուռոմոց» եւ միայն իւր կեանքն ապաստելու համար, առանց ռեւէ քաղաքական գիտութիւն։ Անգովիլ Լապուսին սքընդունելու աներեկ յետոյ, նախ իւր երկրէր կը քաշուի ու կ'աւանդուի Բաղաբերդի մէջ։ Արեւոյ գունդները սարսափելի կոտորած մը կը կրեն։ Լապուսին հանձնար կը հրամայէ բանակին եւ երբ պարսիկներ կ'որոշեն «յուրջ կամքացուն աներեւել» քանդել Բաղաբերդի հիւրքը, Անգովիլ այն առանձն միայն՝ ճարտաստ միջոց կը գտնէ փախչելու։ Լապուսին համար ինքն ծանր էր այս հարուածը. այնպէս որ շէքը նա վերադարձաւ ի Տիրոսին՝ հնոցի մեղքով լեցուն պիւնի անող մը գրաւ էր զարպաւոր, իբր յուշարար իւր անմասն վերժին։ «Եւ որ զայնքն ի տեղին յայն՝ կոսիւր ի նմա եւ ասէր. «Միւսնայ Գերմանիոն ըտ այս Գիւրի ի վայր վայր, եւ Կիսի եւ Խուրմուրդ, Գուն հինգ տարի կ'ոսկիւնէ այս անդը. եւ այն միջոցն քար ու քանդ մնաց «աշխարհն ցանկալն Միւսնայ», ոչ կը կը համարձակէր զանուն Միւսնայ ասեկ»։ Այս վախճան կացութիւնը սակայն Միւսնայ մէջ շահմանափակուեցաւ։ Հայաստանի փնտանեցաւ մեծապէս։

Անտարայիս այս վիճակին մէջ կ'ենթադրուի որ Միւսնայ կայսրէն Պարսկան հետ՝ քանի որ արդէն Անգովիլ «Պարսկաց պարսիկ» եղած էր եւ իւր որդին Բարեկ «մեծամեծ աներ պատիւ» Թեոդոսին (Օրբւ. Ա. Ժ), քանի որ անորին կոսիւնները գէտ կը զայնքնէին Լապուսին վերժին, եւ փայլի Բարեկի մէջ կար իբր տեղ Միւսնայ անբաւականութիւն։ Ուրիշն լաւ Բարեկի որ «նշ հանդուրժէր արտաքոյ բնիկ անբու թեան իւրոյ», ծպտած շուշ կ'առնուի ի Պարսկաստան. կը խնայար ի նոյն իսկ Լաչին ջոքակներէն մեկուն քով պաշտուի լաւով եւ իւր զարմանալի քաղութիւններով զբանկեներուն հրանքն մը կը գրաւէ եւ վերջապէս մեծամասնութիւն մէջ տապալելով Լապուսին թշնամին «անհատին հակայն Լուսաբուրն» կը յաւնդի վերցնել տալ մեղքալից անդը։ Լապուսը խորհրդանշանը Միւսնայ բարեկին։ Բարեկով կը հաստատուի Միւս-

1. Այս շարժանքը թեւ. բուրդովն արքան կերպով կ'առնան պատմիչը, բայց անի պարզութիւն մէջ Տիրոսին զեմ ներքին անուշ թիւն կը կ'արտաբերէ, Բուզանդիլ պատմանին համեմատ՝ Անգովիլ իւր զգաւոր փառանքով, որ թագուհին էր Արալին, պատկեր անոր. զիւ շաւառ. նախանձանկորութեամբ կ'այնպիսի որ Արալին երկրորդ անգամ թիւնը յարկով Լապուսին ազկան հետ։ Անգովիլ կը յարկէ Արալին ուժացնելու Լապուսին (Բուզ. Գ. Իս) Լապուսին հակայն ինչորքն Եւ յետոյ իւր վերժէ կը իւր անոր. միջոցներով եւ Բուզիլ աստիճանով Միւսնայ ինքնութեան արու անբաւոր (անգ. Գ. Իս. Եւ) — իսկ միւս պատմիչներուն համար քանի զանի ինչոր մ'էր այս։ Անգովիլ կը միւսաբար արքանապետ իւրանալին միջոցն բարեկին քննութեան, որով Գիւրգ բարձր ցուցնէ Միւսնայ ինքնութիւնն աս խոժանեցաւ եւ «ուրնը Զապուկայ յայն» ու բարեկար արքանապետ ընդունի նոյն թիւնը, Լապուսին հայտնէ Անգովիլ արանքին թիւնը, փոքր լըրու. բայց Անգովիլ անբաւոր շինաց (Գ. Գ. Իս. Եւ) — Օրբւ. Ա. Ժ. Բ. Եւ)։

նեաց բարձն արքունի տաճարին մէջ, 1⁴ Համա-
պատիւ, Բագրատունեաց եւ Մամիկոնեաց
(ՕՐԲԷ.)

Միւսնեաց յարաբերութիւնը Բիւզանդիոնի
հետ մինչեւ Բաբել Ս. (379 - 400) ըստ ինքեան
շունչ այն սերտ երկույթը, որ բուրբովին բնական
է Տիրոսի հետ. եւ միշտ այս վիճակին մէջ կը
գտնենք Միւսնեաց նախարարութիւնը եւ՛ր գարուն
մէջ, որուն Տէրն է Վասակ Ս. (412 - 452):

Վասակ, ինչպէս պիտի տեսնենք, ոչ Բիւ-
զանդիոնի կը մտնի, ոչ ալ Տիրոսի. նոս լաւ կը
պահէ իւր յարաբերութիւնը Դրան հետակը դոր-
ծակցի անոր շարժումներուն՝ Տայկական թագը
յափշտակելու Համար: Այս միտումը բուրբովին
ապրեք բուն մ'է, իւր երկրին եւ իւր զինքին
ներքնումը, որուն զոհնք Վասակ իւր իշխանա-
թեան ներքին անդրադարձիւնն ու ինքզինքը:

Բարբիկն մինչեւ իւր որդիք Վասակ՝ Միւսնիք
յուսուսորութեան շաղկն մէջ էին. շինութեան մէկ
կողմէ, գրական զարգացում միւս կողմէ աւելի
մեծ փառք մը կը պարարտեին Վասակին. իւր
Տօրգաղարք Վաղինակ Բ (401 - 410) ներքին բար-
գաւաճումի կը նուիրէ ինքզինքը, եւ այն միջոցին է որ
անմահ Մեարոպ իւր նորազիւտ նշանագիրներն
«Ի Միսական աշխարհէ՛ն, եւս Հաստատելու Համար
Հոն կ'երթայ եւ մեծ օգնութիւն կը բռնէ Վաղի-
նակէն, անարգել կը պարսպի Միւսնեաց առաջե-
ւորութեամբ, եկեղեցական եւ վանական կարգա-
գրութեամբ եւ գլխադնեալ Հաստատութեամբ
(Կիրիւն էջ 14. — Խոր. Գ. Իէ):

ԱՅԽԱՐԴԱԳՐԱԿԱՆ

յւս

ՀԻՆ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՌՈՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ

(Հարանգանքն)

ԲԱՐԶԻՇԷՆ տեղի Թ. 111 Վայոյ ձոր գ. ին
մէջ Օրբէլ. 261. Բարձր? (Բարձր = բարձ, պատեւ,
աստիճան,) + չէ:

(ԲԱՐԶԲ ԲԵՐԻ ԿԵՐԷՐԱՅ մէջ Խնձի. Խոր
Հայ. 364.)

ԲԱՐԶԲ ՀԱՅԲ հայկական Նահանգ տես
վերն էջ 67.

ԲԱՐԶԲԱՐԱՐՈՒԼ (ԲԱՐ) ամառ տեղ Եղեղ. 52.
Բարձր + Բարձր:

ԲԱՐԶԲԱՐԱՐՈՒՆ տեղի Թ. 120. Այլապէս գ. ին
մէջ ԱՍ. 209 = Բարձր + Բարձր «բարձր շինութեան»:

ԲԱՐԱՅ ԶՈՐ ԳԻՆՂ Թ. 178 Հերակ գ. ին
մէջ Առդ. 188. Բարձր (յոգ. սեռ. Բարձր? ուղ-
ղականք մը) + յոր. — ԲԱՐՈՒ Նուսնով տեղ մը
կը յիշէ Խնձի. Խոր. Հայ. 191 Տարաւայ մէջ.
Բարձր աշխարհ բառը կը նշանակէ «վանանք, շափ,
նահանգ»:

ԲԵՐԱՆ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին
մէջ Օրբէլ. 264, ԱՍ. 38. Բերն բանիչ է:

ԲԵՐԻՏ տեղի Թ. 112 Գեղարքունի գ. ին մէջ
ԱՍ. 38, Թ. 115 Եղեղ գ. ին մէջ ԱՍ. 245,
Աւագանայ մը Օրբէլ. 1, 275 = Բերդ «ամրոց»,
Ապի՛ ԲԵՐԻՏ գիւղ Միւսնեաց մէջ Օրբէլ. 1, 218,
ԱՍ. 81 = Բերդ «ամրոց», ԲԵՐԻՏԱՅ ՓՈՐ
Թ. 163 ք. Տայոյ տես վերն էջ 240 = «նոր բերդ
գերուց»:

ԲԵՐԻՏԻ տեղի Թ. 109 Երնակ գ. ին մէջ
Օրբէլ. 2, 272, Թ. 117 Բաղք գ. ին մէջ ԱՍ. 275,
Թ. 179 Վանանք գ. ին մէջ ԱՍ. 107.
Բերդ + Ի՛ «նուագական մասնիկ» — ԲԵՐԻՏԱՅ
գիւղ Թ. 176 Բաղքեւանք գ. ին մէջ Փարպ. 176,
յոքնակի Բերդի՛ ԲԵՐԻՏԻՅԵ, սեռ. Բերդ +
(կամ Բերդի՛ն) ԱՍ. 352 Բերդի՛ն ուղղականք
մը) գիւղ Թ. 187 Մաղա գ. ին մէջ Յարժ. ԿՅՂ.
53. Խոր Հայ. Բերդի՛ Բաղքեւանք հիւսիսակողմը,
Երանանք = Մարադ-տառի հիւսիսային ամրին
վայո՛ հին Հայ. Բերդի՛ն Բաղքեւանք հիւսիսակողմը,
Խոր Հայ. 227. Արիւշ Բերդի՛ն տես Խնձի.
անդ 148, 191. Ապի՛ նահա. արդի Հայ. Բերդի՛ն
ճորտի վայո՛ = հին Հայ. Բերդի՛ն, նշոյն-
պէս ԲԵՐԻՏԱՅԻՆ Օրբէլ. 1, 250?, ԲԵՐԻՏԻ
ՄԱՅՐ Օրբէլ. 262? (Հայ. = 1. Մայր եւ 2. Մայրի.
Մայրի իմանալ չի յարմարի). ԲԵՐԻՏԱՅԻՆ
(-ԿՈՐ) Տարաւ գիւղի վայո՛ Կաղանկ. 239, 277,
Կիր. 100?:

ԲԵՐԻՏԱՅԻՆ տեղի Թ. 112 Եղեղ գ. ին մէջ ԱՍ. 172. տեղի Աշտարակայ
մէջ (Արագածոտն) ԱՍ. 185. Բերդ + Բարձ:

ԲԵՐԻՏԱՅԻՆ տեղի Թ. 113 Մարձ գ. ին մէջ
Օրբէլ. 265, Թ. 114 Արագած գ. ին մէջ ԱՍ.
270 (Թրք. Բարձ-տեղեւան). Բերդ + յոր. Ջանա-
ղանկու է Բերդի՛ն (ապր. Երեւան). Բերդի՛ն
Թ. 123 ք. Արագած. տես վերն էջ 227.

ԲԵՐԻՏԱՅԻՆ տեղի Թ. 120. Այլապէս գ. ին
մէջ ԱՍ. 261. Բերդ + Բարձր «ամրոց, հիւսիս, յա-
տակ» = «Բերդի՛ն տեղ», Հիւսիս. Թրք. Բարձ-տեղ
= Հայ. Բերդի՛ն Թ. 187 Մաղա գ. ին մէջ
ԱՍ. 860:

ԲԶՆՈՒՆԻՏ Թ. 38 ք. տես վերն էջ 194.
ԲԻՐԻՏԱՅԻՆ փոքրիկ ամրոց Յարժ. ԿՅՂ.
182, 183 Թ. 180 Արագածոտն գ. ին մէջ ԱՍ.
156—157. Բիւր «տանի Հաղարդ» + Բարձր մասնիկ:

ԲԻՐԻՏԱՅԻՆ Թարգմանութիւնն է արդի Թրք.
Պիլիսի, հին Հայ. Միւսնեաց լեռան արդի անունն.
տես վերն էջ 184.

ԲԱՐԱՐ տեղի Թ. 110 Զահուկ գ. ին մէջ
Օրբէլ. 272, գիւղ Թ. 181 Զահուկ գ. ին մէջ
ԱՍ. 126 = Բարձր «փոքրիկ լեռնակ», նշոյն անունն
է նահա Plur (արդի Տննամը) ընդ մէջ Բաղքեւանք
եւ Երեւանի լեռնի զարտեղին վայո՛, Strecker
ZGE. 4, 1869 Խիւս. Գ., Կարնայ տարեմանն
կողմէ Կիւն 1, 131. Ապի՛ ԲԱՐԱՐ գիւղ Թ. 83
Անձնակցի գ. ին մէջ Արծի. 212 = Բարձր «փոքր
լեռ», — Արիւշ Բարձր մը գիւղ Թ. 176 Բա-
ղքեւանք գ. ին մէջ (ուր Ս. Մահակ վանանքաւ)
Փարպ. 103, Խոր. 270, Կարեան յեանապոյն

Ի. Ի. սեռ. Ին, յոր Բարձր. Իննն կամ Ին.
սեռ. Ինն կամ Ին: